

iv/6
Δρ. ΚΩΝ)ΝΟΣ ΧΑΡ. ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΨΑΛΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ
ΤΗΣ ΣΚΙΑΘΟΥ

Ανάτυπο από τον
44ο τόμο του «Θεσσαλικού Ημερολογίου»

ΛΑΡΙΣΑ 2003

Δρ. ΚΩΝΙΝΟΣ ΧΑΡ. ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ

**ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΨΑΛΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ
ΤΗΣ ΣΚΙΑΘΟΥ**

Ανάτυπο από τον
44ο τόμο του «Θεσσαλικού Ημερολογίου»

ΛΑΡΙΣΑ 2003

Δρ. ΚΩΝ/ΝΟΣ ΧΑΡ. ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΨΑΛΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΣΚΙΑΘΟΥ

Για την ψαλτική παράδοση της Σκιάθου δεν έχουμε μαρτυρίες στις χειρόγραφες μουσικές πηγές του ΙΗ΄ αιώνα - τουλάχιστον ως τώρα δεν έχουμε κατορθώσει να επισημάνουμε τέτοιες κατά την διάρκεια της έρευνάς μας σε 2.500, περίπου, μουσικά χειρόγραφα. Εκτενέστερη και βαθύτερη μελέτη του θέματος είναι στις προθέσεις μας. Πάντως, όσπου η έρευνα να αποδείξει το αντίθετο, θα τολμήσουμε να διατυπώσουμε την άποψη, ότι η ψαλτική τέχνη στη Σκιάθο, κατά τον ΙΗ΄ αιώνα, δεν βρίσκεται σε παρόμοιο σημείο ακμής με εκείνο της γειτονικής Σκοπέλου.¹ Μάλλον αρχίζει να αναπτύσσεται γύρω στα τέλη του ΙΘ΄ αιώνα, φθάνοντας σε σημεία ακμής κατά το α΄ ήμισυ του Κ΄ αιώνα, εποχή κατά την οποία δεν έχουμε πληροφορίες για την κατάσταση των ψαλτικών πραγμάτων στη Σκόπελο.

Από την έλλειψη σχετικών μαρτυριών στις πηγές, τα στοιχεία που θα παρατεθούν εν συνεχεία βασίζονται σε φιλολογικής προέλευσης μαρτυρίες. Βασική πηγή και οδηγός στις αναζητήσεις μας είναι ο σπουδαίος σκιαθίτης μουσικός και λαογράφος Γεώργιος Α. Ρήγας,² ιερέας και οικονόμος, διευθυντής του «πλήρους Δημοτικού Σχολείου στη Σκιάθο»³ κατά την α΄ δεκαετία του Κ΄ αιώνα, γνωστός για το μνημειώδες τετράτομο έργο του *Σκιάθου Λαϊκός Πολιτισμός*,⁴ καθώς επίσης η μουσική εφημερίδα *Φόρμιγξ*, η αστείρευτη αυτή πηγή πληροφοριών, ειδήσεων, μουσικολογικών άρθρων και συγγραμμάτων την ίδια περίοδο.

Ο π. Γ. Α. Ρήγας εκδίδει στα 1958 ένα μουσικό βιβλίο ψαλτικής, το οποίο επιγράφει *Μελωδήματα Σκιάθου, τονισθέντα μετά πάσης δυνατής ακριβείας, υπό οικονόμου Γ. Α. Ρήγα, αρχιερατικού επιτρόπου Σκιάθου*.⁵ Τα προλεγόμενα του έργου, το οποίο αποτελεί θησαυρό της σκιαθίτικης ψαλτικής παράδοσης είναι και βασική πηγή της παρούσας μελέτης. Εδώ ο φιλόμουσος και φίλεργος λευίτης παρέχει πλούσιες, άμεσες και έμμεσες, πληροφορίες για τη διατήρηση της γνήσιας εκκλησιαστικής μουσικής στο

1. Βλ. Κων. Χ. Καραγκούνης, Η ψαλτική παράδοση της Σκοπέλου· μία πρώτη προσέγγιση *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 43 (2003) 129-144.

2. Λεπτομέρειες για τη ζωή και το έργο του π. Γεωργίου Α. Ρήγα, βλ. Ιω. Ν. Φραγκούλας, *Η πνευματική θεώρηση της Σκιάθου*, Βόλος 1995, 48-52.

3. Βλ. *Φόρμιγξ*, περίοδος Β΄, φ. 15 (Αθήναι 13.10.1905) 1 και περίοδος Γ΄, φ. 8-10 (Αθήναι 31.7-31.8.1907) 2.

4. Πρόκειται για σειρά που εκδόθηκε από την «Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών» ως 11ος, 12ος, 13ος και 14ος τόμος του Παραρτήματος των *Ελληνικών*. Τεύχος Α΄, *Δημώδη Άσματα*, Θεσσαλονίκη 1958· τεύχος Β΄, *Δημώδεις Διηγήσεις. Παραμύθια-Εντράπελοι Διηγήσεις-Μύθοι-Παραδόσεις*, Θεσσαλονίκη 1962· τεύχος Γ΄, *Λοιπά Μνημεία του Λόγου. Παροιμίες-Επωδαί-Ευχαι-Κατάροι-Όρκοι κλπ-Αινίγματα-Γλώσσα*, Θεσσαλονίκη 1968· τεύχος Δ΄, *Υλικός Βίος-Κοινωνικός Βίος-Λατρεία-Δεισιδαιμονία-Λαϊκή Ιατρική*, Θεσσαλονίκη 1970.

5. Εν Αθήναις 1958.

νησί, για την αιτία της διάσωσής της και για τους πρωτεργάτες και φορείς αυτής της παράδοσης. Γράφει χαρακτηριστικά:

«Εις μελέτην μου, δημοσιευθείσαν προ ετών [κατά το 1907] εν τη τότε εκδιδόμενη μουσική εφημερίδι «Φόρμιγγι», έγραψα και υπεστήριξα ότι οι εν Σκιάθω, τη μικρά και καταπρασίνω πατρίδι μου, δυνάμεθα να κανχώμεθα ότι κρατώμεν τι άφθαρτον και ακέραιον εκ των της αρχαιότητος και εις τα ζητήματα της εκκλησιαστικής τυπικής διατάξεως και εις τα εκκλησιαστικά μελωδήματα και προπάντων τα ειρμολογικά. Ο δε αείμνηστος Αλέξανδρος Μωραϊτίδης, εις απάντησίν του προς τα όσα εγώ τότε έγραψα (ήτις δεν εδημοσιεύθη και την οποίαν έχω εν χειρογράφω) δεχόμενος ως ορθήν την γνώμην μου ταύτην και εξηγών και τον λόγον, δι' όν διετηρήθησαν εν Σκιάθω τα αρχαιοπρεπή ταύτα μελωδήματα, γράφει ότι η διάσωσις τούτων οφείλεται εις το γεγονός ότι «εν Σκιάθω ήκμαζε και έθαλλεν ευαγέστατον Κοινόβιον, η Ευαγγελίστρια,⁶ όπου η ακολουθία εψάλλετο κατά την ιεράν παράδοσιν, ην εξ Αγίου Όρους, οποθεν ώρμηγνο οι σεπτοί αυτού κτίτορες, είχαν φέρει μεθ' εαυτών και μεταδώσει εις την νήσον την ευλαβητικήν και φιλακόλουθον».

Πρέπει δε ήδη, συμπληρωματικώς, να προσθέσω ότι κατά τα τέλη του δεκάτου ογδόου και τας αρχάς του δεκάτου ενάτου αιώνος έζησαν και ήκμασαν οι λεγόμενοι «κολυβάδες», οι επιφανέστεροι και ευλαβέστεροι και εκλεκτότεροι των τότε κληρικών, εν οίς συγκαταριθμούνται Αθανάσιος ο Πάριος, Νικηφόρος ο Χίος, Νικόδημος ο Αγιορείτης, ο άγιος Μακάριος ο Κορίνθου και πλείστοι άλλοι, γνωστοί διά την συντηρητικότητα αυτών εις πάντα τα παραδεδομένα εκ της αρχαιότητος εκκλησιαστικά έθιμα. Αρκετοί δε εξ αυτών πατέρες, όταν οι κολυβάδες εξεδιώχθησαν εξ Αγίου Όρους, κατέφυγον και εγκατεστάθησαν εις την ακμάζουσαν τότε εν Σκιάθω ιεράν της Ευαγγελιστρίας μονήν συναποκομίσαντες μεθ' εαυτών και τα πολλά αυτών βιβλία και τα αγιορείτικα έθιμα της εκκλησιαστικής ακολουθίας, αλλά και τα αγιορείτικα μελωδήματα. Διά τον λόγον αυτόν μελωδήματά τινα διασωζόμενα εν Σκιάθω αποκαλούνται εισέτι «κολυβάδικα»... Τοιουτοτρόπως αφ' ενός μεν η σεμνή दाδουχία, την οποίαν το ιερόν της Σκιάθου Κοινόβιον της Ευαγγελιστρίας μετελαμπάδευσεν εις ολόκληρον την εκκλησιαστικήν ζωήν της νήσου, αλλά και αφ' ετέρου το συντηρητικόν πνεύμα, όπερ διακρίνει τους κατοίκους της νήσου, υπήρξαν οι κύριοι συντελεσταί ώστε να διατηρηθώσι μέχρι σήμερα [=1958] εν Σκιάθω και αρχαίαι τυπικαί διατάξεις εις τας εκκλησιαστικάς ακολουθίας και τελετάς (...), αλλά και να διασωθώσι κατά προφορικήν παράδοσιν και πολλά μελωδήματα αρχαία, άτινα ή είναι εντελώς άγνωστα εις τας άλλας εκκλησίας, ή διαφέρουσι κατά πολύ από τα εν τω ειρμολογίω και τοις λοιποίς βιβλίοις περιεχόμενα. Τα αρχαία ταύτα μελωδήματα παρέλαβον και εγώ εκ του στόματος των παλαιότερων και προ πάντων των αιμνήστων, αρχιμανδριτου Ανδρέου Μπούρα και των δύο Αλεξάνδρων, Παπαδιαμάντη και Μωραϊτίδου».

Ουσιαστικώς, αυτό το οποίο συμπεραίνεται αβίαστα από το ανωτέρω κείμενο είναι ότι η ψαλτική παράδοση της Σκιάθου, ήδη από τα τέλη του ΙΗ' αιώνα, επηρεάστηκε αμεσότατα από την αγιορειτική, της οποίας το τυπικό και τα μουσικά μέλη εν πολλοίς

6. Για τη Μονή της Ευαγγελιστρίας, βλ. Ιω. Ν. Φραγκούλας, *Το μοναστήρι του Ευαγγελισμού της Σκιάθου*, Βόλος 1994, όπου και αναλυτικός πίνακας των ηγουμένων.

υιοθέτησε. Ο καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης Ανέστης Κεσελόπουλος, στο περισπούδαστο έργο του *Η λειτουργική παράδοση στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, εξετάζει την αποτύπωση της λειτουργικής τάξης και του τελετουργικού τυπικού στο έργο του Παπαδιαμάντη, κυρίως δε τις επιδράσεις από το μοναστικό τυπικό. Οι παρατηρήσεις του αυτές σκιαγραφούν λεπτομερώς και με κάθε σαφήνεια τη λατρευτική παράδοση σε ολόκληρη τη Σκιαθό: «Επιδράσεις από το αγιορειτικό τυπικό καταφαίνονται και σε διηγήματα που έχουν ως σκηνικό τους όχι μόνο χώρους μοναστηριακούς αλλά εκκλησίες και εξωκλήσια της Σκιαθού. Το ψάλσιμο όλων των τροπαρίων κατά τη Λιτή και ανάγνωση του ψαλμού «Ευλόγησω τον Κύριον», που διάβασε ο κυρ-Αλεξανδρής ο ψάλτης, στο τέλος της θείας Λειτουργίας, «Στο Χριστό στο Κάστρο», μαρτυρούν τις επιδράσεις του αγιορειτικού τυπικού στις σκιαθίτικες ακολουθίες. Ακριβείς, επίσης, αποτυπώσεις της εκκλησιαστικής τάξεως και του αγιορειτικού τυπικού μαρτυρούνται και όταν ο Παπαδιαμάντης περιγράφει βαθύ Όρθρο με Λειτουργία και μνημόσυνο κατά την εκταφή νεκρού. «Εψάλαμε τον Αμωμον, όπως συνηθίζεται εις το Άγιον Όρος, και τον θεσπέσιον εκείνον κανόνα του Θεοφάνους, το «Εν ουρανόις θαλάμοις.» ... Το Άγιον Όρος με τη λατρευτική του παράδοση έτρεφε το λειτουργικό ζήλο των Σκιαθιτών και τους οδηγούσε σε ανάλογη λειτουργική συμπεριφορά.

Επιδράσεις, ωστόσο, διακρίνονται όχι μόνο από το μοναστικό λειτουργικό τυπικό αλλά και από τις άλλες μοναστικές συνήθειες. Στην «Εξοχική Λαμπρή» για παράδειγμα, όχι μόνο ο χρόνος και το τυπικό της ακολουθίας αλλά και ο τρόπος που καλούνται οι πιστοί σ' αυτήν είναι μοναστικός. Ο μπαρμπα-Αντώνης κατασκευάζει πρόχειρο σήμαντρο από στερεό ξύλο καρδιάς και με το πλήκτρο (σαν το τάλαντο των μοναχών) περιερχόταν τα καλύβια για να ξυπνήσει τους χωρικούς, Τέλος, στο διήγημα «Ντελησυφέρω», πλάι στις πυκνές αναφορές στο τυπικό και στην υμνολογία της ακολουθίας των Χριστουγέννων, γίνεται λόγος και για το θεσμό του «κανονάρχου» ή «κανονάρχη», που πηγαινοερχόταν από το ένα ψαλτήρι στο άλλο με το Μηναίο ανοικτό κανοναρχώντας... τα λόγια των ύμνων πριν τα ψάλλουν οι ψάλτες. Όπως είναι γνωστό, σήμερα ο θεσμός του κανονάρχη έχει παραμείνει εν χρήσει στην τελετουργία των ακολουθιών των μονών του Αγίου Όρους».⁷

Με βάση τα παραπάνω θα μπορούσε να εξηγηθεί το άξιον απορίας γεγονός, πώς στις χειρόγραφες μουσικές πηγές αυτής της εποχής δεν μαρτυρούνται σκιαθίτες μελωργοί. Φαίνεται ότι οι ψάλτες του νησιού αρκούνται στην ήδη υπάρχουσα κλασική ψαλτική παράδοση, τα μέλη της οποίας διασώζει και διατηρεί, άλλωστε, η αγιορειτική λατρευτική πράξη.

Όμως, ο σκιαθίτης δάσκαλος και ιερέας Γ. Ρήγας, στο κείμενο που αναφέραμε ανωτέρω, παρέχει και πολυτιμότετες ιστορικές πληροφορίες για τους εκπροσώπους της ψαλτικής τέχνης στο νησί του. Μεταφέρονται και πάλι αυτούσιες οι σημειώσεις του:

7. Βλ. Ανέστης Κεσελόπουλος, *Η λειτουργική παράδοση στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, Θεσσαλονίκη 1994, 183-185, όπου και οι σχετικές παραπομπές στα έργα του Παπαδιαμάντη.

«Το βιβλίον, κατά καθήκον επιβεβλημένον, αφιερούται εις την μνήμην Αλυπίου, Διονυσίου και Ιερεμίου των ιερομονάχων, Ανδρέα Μπούρα του αρχιμανδρίτου και των δύο Αλεξάνδρων, Παπαδιαμάντη και Μωραϊτίδου, εις ένδειξιν ευγνωμοσύνης, ήτις οφείλεται εις αυτούς, καθόσον ούτοι ιδίως συνετέλεσαν εις την μέχρις ημών διάσωσιν των εν τω ανά χείρας βιβλίω περιεχομένων ιερών μελουρηγημάτων.

Εξ αυτών ο μεν Αλύπιος, αδελφός του λογιωτάτου Επιφανίου Δημητριάδου,⁸ εχρημάτισεν ηγούμενος του ιερού της Σκιάθου Κοινοβίου της Ευαγγελιστρίας κατά τους χρόνους της επαναστάσεως. Ο δε Διονύσιος,⁹ ανεπιός αυτού, γνωστός εν Σκιάθω ως σκατ' έξοχόν Γέροντας, ανήρ πλουσίας μορφώσεως και πολυμερούς εκκλησιαστικής δράσεως διακρινόμενος επ' αρετή και σεμνή πολιτεία ήτο, ως τον αποκαλεί ο Αλέξ. Μωραϊτίδης, ο τελευταίος των κολυβάδων. Τούτων διάδοχος ήτο ο πρᾶος και γλυκύς ιερομόναχος Ιερεμίας, πιστός και πειθήνιος ακόλουθος πάντοτε του Διονυσίου. Αλλ' όχι ολιγότερον συνετέλεσαν εις την διάσωσιν των αρχαίων εκκλησιαστικών παραδόσεων ο τε αρχιμανδρίτης Ανδρέας Μπούρας, ο μουσοτραφής και εύμολπος και ζηλωτής της Σκιάθου υπέρ την εικοσιπεντάετιαν εφημέριος, ως και η πλειάς των Αλεξάνδρων, Παπαδιαμάντη και Μωραϊτίδου,¹⁰ των δύο αυτών της Σκιάθου εγκαλλωπισμάτων».

Μία πρόχειρη, ομολογουμένως, έρευνα στις χειρόγραφες μουσικές πηγές, σχετικώς με τα ανωτέρω πρόσωπα, δεν απέφερε καρπούς. Μόνο για τον αρχιμανδρίτη Ανδρέα Μπούρα επεσημάνθηκε ένα μάλλον ασήμαντο στοιχείο: Στον κώδικα Merlier 18 (Ειρομολόγιο Πέτρου Πελοποννησίου, γύρω στα 1800) και ανάμεσα στα φύλλα του 90-91 παρεμβάλλεται ένα φύλλο υπό την ένδειξη 90α με νεότερη καταγραφή μέλους και τη σημείωση «Εγράφησαν διά χειρός Ανδρέου Γεωρ. Μπούρα κυρίου του βιβλίου τούτου. Έν Σκιάθω τή 27 Αύγουστου 1886». Μάλιστα, στον ίδιο κώδικα υπάρχει και άλλο παλαιότερο κτητορικό σημείωμα (σ. 236), εξαιρετικώς ενδιαφέρον: «Έν Σκιάθω τήν 22 Οκτωβρίου 1872. Ο γράφας Γεώργιος Παπαδιαμάντης»¹¹ το οποίο επιβεβαιώνει την έκπαιλαι σκιαθίτικη προέλευση του κώδικα.

Το 1903 ιδρύθηκε στη Σκιάθο ο «Σύλλογος των Φιλομούσων», ο οποίος φαίνεται

8. Για τον Επιφάνιο Δημητριάδη, βλ. Ιω. Ν. Φραγκούλας, Ο διδάσκαλος του Γένους Επιφάνιος Δημητριάδης ο Σκιάθιος, *Μορφαί της Μαγνησίας*, Βόλος 1973, 309-322. Ο ίδιος, *Η πνευματική ...*, σ. 6-8.

9. Γι' αυτόν βλ. Ν. Φραγκούλας, *Το μοναστήρι της Παναγίας της Κουνίστρας της Σκιάθου*, Βόλος 1995, 23-27.

10. Πολύ χρήσιμη για την παρακολούθηση της ζωής και του έργου του Αλεξάνδρου Μωραϊτίδη είναι η εργασία του Ιω. Ν. Φραγκούλα, *Αλέξ. Μωραϊτίδης. Ο Άνθρωπος - Ο Λογοτέχνης* [=Σκιαθίτικα. Γ. Μελετήματα και κείμενα. εκδόσεις «Ιωλκός», Βόλος 1982, 173-278]. Εδώ ο ενδιαφερόμενος θα βρει και πλούσια στοιχεία για το μνημογραφικό έργο του Μωραϊτίδη, καθώς και πληροφορίες για την εντρύφησή του στην ψαλτική τέχνη. Εξάλλου, το έργο του Μωραϊτίδη παρουσιάζεται συγκεντρωμένο και ταξινομημένο στα εξίσου πολύτιμα έργα του ίδιου συγγραφέα: *βιβλιογραφία του Αλεξάνδρου Μωραϊτίδη και τα δύο στον 2ο τόμο του έργου Σκιαθίτικα-Β'. Σύμμεικτα Σκιάθου*, εκδόσεις «Ιωλκός», Αθήνα 1979, 225-287 και 289-294, αντιστοίχως.

11. Βλ. Μαν. Κ. Χατζηγιακουμής, *Μουσικά χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453-1832)*, Αθήνα 1975, τ. Α', 192.

ότι ανέπτυξε στο νησί μέγιστη δραστηριότητα και περί την εκκλησιαστική ψαλτική τέχνη. Την πληροφορία για το γεγονός αυτό, καθώς και λεπτομέρειες για τους σκοπούς και τη δράση του σωματείου, αντλήσαμε από την εφημερίδα *Φόρμιγξ*, στην οποία ένας άδηλος αρθρογράφος, με το ψευδώνυμο *Παρεπίδημος*, απέστειλε εκτενή ανταπόκριση από τη Σκιάθο σχετικά με τον νεοσύστατο σύλλογο. Η σπουδαιότητα αυτή επιστολή αναδημοσιεύεται στο Παράρτημα της παρούσας μελέτης, εδώ όμως μεταφέρουμε μία μόνον εξαιρετικώς ενδιαφέρουσα παράγραφο: «*Την διοίκησιν του Συλλόγου έχει αναλάβει ομοφώνω ψήφω των μελών αυτού ο φιλόμουσος και λίαν ευπαιδευτος κληρικός ο παν. αρχιμανδρίτης Ανδρέας Μπούρας, την δε γραμματείαν ο μουσικολόγος διευθυντής του Δημοτικού Σχολείου Σκιάθου κ. Γεώργιος Α. Ρήγας*».¹²

Η σπουδαιότατη μαρτυρία του π. Γ. Ρήγα, περί της διαδοχής των εκπροσώπων της ψαλτικής τέχνης στη Σκιάθο, μας οδηγεί στις αρχές του Κ' αιώνα, όταν «*η πλειάς των Αλεξάνδρων, Παπαδιαμάντη και Μωραϊτίδου*» μεταφέρει την «*κολυβάδικη*» ψαλτική στην πρωτεύουσα και γίνονται πόλος έλξεως φιλακόλουθου και φιλόμουσου εκκλησιάσματος. Ο Κ. Ψάχος σε χρονογράφημά του, στην *Φόρμιγγα*, μαρτυρεί έγκυρα:

«*Ο Αλ.εξάνδρος Παπαδιαμάντης δεν είναι μόνον αριστοτέχνης εν τω γράφειν, αλλ' είναι και αφελής και ανεπίδεικτος σοφός, είναι και στωικώτατος φιλόσοφος, επί πάσιν όμως είναι τέλειος χριστιανός, ακόμη δε και καλός ιεροψάλτης. Είναι πολλά έτη τώρα, αφ' ότου ο θαυμάσιος αυτός άνθρωπος ψάλλει τακτικά εν ταπεινώ ιδιωτικώ ναΐδριώ, τιμωμένω επ' ονόματι του Προφήτου Ελισσαίου εις τον περιβόλον οικίας τινός παρά τον παλαιόν στρατώνα. Το ναΐδριον αυτό δεν αφήνει μεγάλην εορτήν χωρίς να τελέσει αγρυπνίαν μέχρι πρωίας κατά τας διατάξεις τας τυπικάς του Αγίου Όρους. Εις τας αγρυπνίας αυτάς συρρέουσιν ωρισμένα σχεδόν πρόσωπα, διανυκτερεύοντα και προσευχόμενα εν ανυποκρίτω κατανύξει και υπό τους ήχους της καλλιτέρας ίσως μουσικής, ήτις απαιτείται εις τοιαύτας παννυχίδας προς δοξολογίαν του Υψίστου. Ο Παπαδιαμάντης ευρίσκεται πάντοτε εις την θέσιν του. Απέναντί του εις τα αριστερά ψάλλει, τακτικώτατα επίσης ο Αλέξανδρος Μωραϊτίδης, ο διάσημος ωσαύτως διηγηματογράφος, Αλέξανδρος και αυτός, ευσεβής και ως τον Παπαδιαμάντην εκ Σκιάθου. Είναι οι δύο Διόσκουροι της νεωτέρας λογοτεχνίας, αλλά πιστοί εξ ίσου εις τας αγρυπνίας του Προφήτου Ελισσαίου*».¹³

Και πάλι στη *Φόρμιγγα* ο Ι. Θ. Τσώκλης αφιερώνει στον Παπαδιαμάντη το άρθρο του «*Ο Πρακτικός Ψάλτης Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης*», γραμμένο μετά το θάνατο του Παπαδιαμάντη στις 3.1.1911.

«*Πάντα τα προς διεξαγωγήν μιας ολονυκτίου ακολουθίας, τυπικάι δηλονότι διατάξεις και εκκλησιαστικά μέλη, ήσαν γνωστότατα εις τον Παπαδιαμάντην. Το τυπικόν λεγόμενον του Αγίου Σάββα, το διαλαμβάνον συν τοις άλλοις λεπτομερώς και τας τυπικάς διατάξεις των ολονυκτίων τούτων ακολουθιών, εγνώριζεν εκ μνήμης ο Παπαδιαμάντης εν όλαις αυτού ταις λεπτομερείαις. Τα ιδιόρρυθμα και ποικίλα των Πολυελαίων, των επιλεγομένων «*Εκλογών*», μέλη, ως και τα εξ ίσου ιδιόρρυθμα και όλως άγνωστα τω μουσικώ κόσμω των πόλεων «*Προσόμοια*» του αγιορειτικού*

12. Βλ. *Φόρμιγξ*, περίοδος Β', φ. 17-18 (Αθήναι 15-30.11.1905) 6.

13. Βλ. *Φόρμιγξ*, περίοδος Β', έτος Γ' (Ε'), φ. 23-24 (Αθήναι 15-31.3.1908) 1. Ολόκληρο το κείμενο βλ. στο Παράρτημα της παρούσας μελέτης.

τρόπου, ταύτα πάντα ήσαν τόσο θαυμασίως πιστώσ αποτυπωμένα εις το ους του Παπαδιαμάντη (...).¹⁴

Από την άλλη πλευρά, ο άλλος Αλέξανδρος, ο Μωραϊτίδης, εκτός από την ιεροψαλτική θητεία του ως λαμπαδάριος του Παπαδιαμάντη στον Άγιο Ελισσαίο, συμβάλλει και με έναν άλλο τρόπο στον εμπλουτισμό της ψαλτικής παράδοσης της εποχής του. Μετά την κουρά του (16.9.1929) και ως μοναχός Ανδρόνικος πλέον, καταγίνεται με την υμνογραφία. Είναι γνωστές δεκαεννιά Ακολουθίες μετά Παρακλητικών Κανόνων, τις οποίες συνθέτει και αφιερώνει - «γράμματα και μέλος», κατά την παλαιά ψαλτική έκφραση- σε ποικίλους αγίους της Εκκλησίας μας, αυτές όμως δεν έχουν διαδοθεί ευρέως.¹⁵ Τέλος, η αίγλη της σκιαθίτικης ψαλτικής παράδοσης και ο μεγάλος βαθμός εκτίμησης, που αυτή απολάμβανε, κατοπτρίζεται και στο γεγονός, ότι η Φόρμιγξ φιλοξένησε πολλά άρθρα και μελέτες των σκιαθιτών εκπροσώπων της ψαλτικής τέχνης. Ακολουθώς, δίνονται σε χρονική σειρά όσα επεσημάνθησαν:

1) Αλέξανδρος Μωραϊτίδης, *Ψάλται και Κανονάρχοι*, έτος Α', φ. 1 (1.10.1901)2. [Επισημάνσεις για την έλλειψη ψαλτών στην ύπαιθρο].

2) Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Φωνή αύρας λεπτής*, έτος Α', φ. 1 (1.10.1901)2 και περίοδος Β', έτος ΣΤ' (Η'), φ. 11-12 (15-31.12.1910) 1-2. [Πώς πρέπει να ψάλλουμε].

3) Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Οποίον κελαδώσιν!* έτος Α', φ. 1 (1.10.1901) 2 και περίοδος Β', έτος ΣΤ' (Η'), 11-12 (15-31.12.1910) 1-2. [Σε ποιον αναπέμπεται η ψαλτική τέχνη: «Τοιούτος Θεός, ήρωσ και άνθρωπος ουδείς άλλος υπάρχει ειμή ο Ιησούς Χριστός»].

4) Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ο *Απόλλων και το δέρμα Μαρσούου*, έτος Α', φ. 2 (15.10.1901) 2. [Ο γνωστός μύθος και η εποχή του].

5) Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Αποσπάσματα Σκέψεων* (Α'), έτος Α', φ. 1 (15.1.1903) 2. [Η μουσική και τα Ευαγγέλια].

6) Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Αποσπάσματα Σκέψεων* (Β'), περίοδος Β, έτος Β', φ. 2 (30.1.1903) 2. [Ο εθνικός χορός και η μουσική].

7) π. Γεώργιος Ρήγας, *Διαστήματα*, περίοδος Β', έτος Α', φ. 15 (13.10.1905) 1-3. [Μελέτη για τα μουσικά διαστήματα των κλιμάκων της εκκλησιαστικής μουσικής].

8) Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Επ' ευκαιρία της Μ. Τεσσαρακοστής, ολίγα σημειώσεις εις το Τριώδιον*, περίοδος Β', έτος Α', φ. 24 (28.2.1906) 1. [Σημειώσεις επί των τροπαρίων της Μ. Τεσσαρακοστής].

9) π. Γεώργιος Ρήγας, *Η ορθή μελωδία των απολυτικίων προς το «Κατεπλάγη Ιωσήφ»*, «Ο Υψωθείς εν τω Σταυρώ» και «Τον Τάφον Σου Σωτήρ», περίοδος Β', έτος Γ' (Ε'), φ. 8-10 (31.7-31.8.1907) 3-4. [Τοποθετήσεις για τον ορθό τρόπο ψαλμωδήσεως κάποιων Προσομοίων τροπαρίων].¹⁶

14. Βλ. Φόρμιγξ, περίοδος Β', έτος ΣΤ' (Η'), φ. 11-12, (Αθήναι 15-31.12.1910) 1-2. Ολόκληρο το κείμενο βλ. στο Παράρτημα της παρούσας μελέτης. Το απόσπασμα είναι δημοσιευμένο και στο έργο του Ανέστη Κεσελόπουλου, *ό.π.*, σ. 189-190.

15. «Τα δε υμνογραφημάτα του [εννοεί του Αλεξ. Μωραϊτίδη], που είναι 19 Ακολουθίες σε αγίους Παρακλητικούς Κανόνες, είναι καλά δείγματα της μεταβυζαντινής υμνογραφίας και εκφράζουν την αγνή πίστη του συγγραφέα». Βλ. Ιω. Ν. Φραγκούλας *Η Πνευματική ...*, σ. 13.

16. Στο Μουσικό Παράρτημα της Φόρμιγξος δημοσιεύθηκαν και τέσσαρα δημοτικά

Στη *Φόρμιγγα* δημοσιεύθηκαν, επίσης, και δύο αφιερώματα στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη, τα οποία αναδημοσιεύουμε συν τοις άλλοις στο Παράρτημα της παρούσας μελέτης:

10) Κων. Ψάχος, *Χρονογράφημα-Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης*, περίοδος Β', έτος Γ' (Ε'), φ. 23-24 (15-31.3.1908) 1.

11) Ι. Θ. Τσώκλης, *Ο πρακτικός ψάλτης Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης*, περίοδος Β', έτος ΣΤ' (Η), φ. 11-12 (15-31.12.1910) 1-2. [Μαζί αναδημοσιεύεται το πρώτο άρθρο του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη στη *Φόρμιγγα*, «Φωνή αύρας λεπτής» και επίσης το άρθρο του «Οποίον κελαδώσιν!»).

Η έρευνα της ψαλτικής παράδοσης της Σκιάθου παρουσιάζει μέγιστο ενδιαφέρον, γι' αυτό απαιτείται εκτενέστερη και εις βάθος διερεύνηση των πάσης φύσεως πηγών. Στη σύντομη αυτή παρουσίαση έγινε μία πρώτη απόπειρα προσέγγισης του ζητήματος, με την ελπίδα πως στο μέλλον νέα στοιχεία θα ρίξουν περισσότερο φως στην υπόθεση αυτή.¹⁷

τραγουδία από την ανέκδοτη συλλογή καταγραφών του π. Γεωργίου Ρήγα. Πρόκειται για τα τραγουδία «Απεφάσισα τα μαύρα να φορώ παντοτεινά» (Παράρτημα υπ' αριθμόν 182), «Πέφτει ο Μανώλης να κοιμηθή» «Σαράντα πέντε μάστοποι» (Π. 245) και «Μηλίτσα πού 'σαι στον κρημνό» (Π. 246). Βλ. Καίτη Ρωμανού, *Εθνικής Μουσικής Περιήγησις (1901-1912) -Ελληνικά μουσικά Περιοδικά ως πηγή έρευνας της Ιστορίας της νεοελληνικής Μουσικής*, μέρος II, Αθήναι 1996, 738, 547, 552.

17. Πολλές ευχαριστίες οφείλουμε στη «Βιβλιοθήκη του Θρησκευτικοφιλολογικού Συλλόγου Τριών Ιεραρχών» του Βόλου και στον τότε πρόεδρό της κ. Ιω. Κολοβό, για την πριν από 15 περίπου έτη παραχώρηση ειδικής άδειας για την φωτοαντιγραφική παραγωγή της μουσικής εφημερίδας *Φόρμιγγς*, και στη «Λαϊκή Βιβλιοθήκη-Κληροδότημα Δαμιανού Κυριαζή» του Βόλου και στο προσωπικό της, για την πρόσφατη βοήθειά τους στην επισήμανση της πολύτιμης βασικής βιβλιογραφίας σχετικώς με το διερευνόμενο θέμα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στο Παράρτημα που ακολουθεί αναδημοσιεύονται από την εφημερίδα *Φόρμιγγα* τα εξής, άκρως ενδιαφέροντα και διαφωτιστικά κείμενα για την ψαλτική παράδοση της Σκιάθου:

- 1) Παρεπίδημος, *Η Φόρμιγξ εν ταις Επαρχίαις-Ανταποκρίσεις*. Σκιάθος, περίοδος Β', έτος Α', φ. 17-18 (15-30.11.1905) 6.
- 2) Κων. Ψάχος, *Χρονογράφημα-Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης*.
- 3) Ι. Θ. Τσώκλης, *Ο πρακτικός ψάλτης Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης*.
- 4) Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Φωνή αύρας λεπτής*.
- 5) Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Οποίον κελαδώσιν!*.

1ο

Η «ΦΟΡΜΙΓΞ» ΕΝ ΤΑΙΣ ΕΠΑΡΧΙΑΙΣ Ανταποκρίσεις.

Σκιάθος.

Πρό πολλοῦ διαμένων ἐνταῦθα καί παρακολουθῶν τήν ἐπωφελῆ δρᾶσιν τοῦ ἐνταῦθα πρό διαιτίας ἰδρυθέντος «Συλλόγου τῶν Φιλομούσων» δέν ἠθέλησα νά ἀποστείλω πρὸς τήν φίλην «Φόρμιγγα» σχετικόν τι μέ τόν ἐν λόγῳ σύλλογον φοβούμενος μήπως προσκρούσω εἰς τήν μετριοφροσύνην τῶν διευθυνόντων τοῦτον.

Ἦδη ἀποστέλλω αὐτῇ ὀλίγα τινά περὶ τοῦ συλλόγου τούτου ὄχι τόσον διὰ νά ἐξάρω τήν παρ' ἀπάντων των Σκιαθίων ὁμολογουμένην ἀληθῶς εὐεργετικὴν αὐτοῦ δρᾶσιν, ὅσον διὰ νά ὑπεκκαύσω τόν ζήλον τῶν ἀλλαχοῦ διαμενόντων καί δυναμένων νά μμηθῶσι τούς ἀόκνους ἐργάτας τοῦ καλοῦ Σκιαθίου, οἵτινες σὺν ταῖς βιωτικαῖς αὐτῶν μερίμναις ἔχουσι ἀδιασπάστους καί ἐκείνας τάς ἀφορώσας εἰς τό κοινόν ὅπωςδῆποτε καλόν τοῦ τόπου αὐτῶν καί δῆ εἰς τήν ἀνάπτυξιν τοῦ μουσικοῦ αἰσθήματος τῶν συμπολιτῶν των.

Ὡς προεῖπον, ὁ «Σύλλογος τῶν Φιλομούσων ἐν Σκιάθῳ» ἰδρύθη πρό διαιτίας. Σκοπός δ' αὐτοῦ εἶναι, α') Ἡ ἴδρυσις κέντρου συνεργασίας καί ἀδελφικῆς ὁμονοίας, ἡ διδασκαλία ὠφελίμων γνώσεων παρά τῷ λαῷ, καί β') Ἡ διάδοσις καί ὑποστήριξις τῆς ἑλληνικῆς ἢ βυζαντινῆς Μουσικῆς.- Μέσα πρὸς εὐόδωσιν τοῦ σκοποῦ τούτου εἶναι, α') Ἡ ἴδρυσις ἀναγνωστηρίου, β') Ἡ σύστασις βιβλιοθήκης προσιτῆς παντί τῷ βουλομένῳ, γ') Ἡ ἴδρυσις λαϊκῆς νυκτερινῆς σχολῆς, ἐν ἣ νά διδάσκωνται καί ἀναπτύσσωνται πρακτικαί γνώσεις ἢ διάφορα κοινωφελῆ ζητήματα, δ') Ἡ ἴδρυσις Μουσικῆς Βυζαντινῆς Σχολῆς κ.λ.π. Ὁ σύλλογος οὗτος διοργανώνει ἐσπερίδας ἐν ἡμέραις ἐορτασίμοις, ὀριζομέναις ὑπὸ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου. Κατά ταύτας ἐκτελῶνται παρά τῶν μουσικῶν μελῶν τοῦ συλλόγου ἐκ διφθέρας καί διάφορα ἐκκλησιαστικά καί δημῶδη ᾄσματα, ὀριζόμενα διὰ προγράμματος ὑπὸ τῆς Διοικήσεως. Ὡς ἡμέραν δέ πανηγύρεως ἔχει ὁ σύλλογος τήν 8ην Μαΐου, μνήμην τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

Τὴν διοίκησιν τοῦ συλλόγου ἔχει ἀναλάβει ὁμοφώνῳ ψήφῳ τῶν μελῶν αὐτοῦ ὁ φιλόμουσος καὶ λίαν εὐπαιδευτος κληρικός ὁ παν. ἀρχιμανδρίτης Ἀνδρέας Μπούρας, τὴν δὲ γραμματεῖαν ὁ μουσικολόγος διευθυντῆς τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου Σκιαθοῦ κ. Γεώργιος Α. Ρήγας.

Ὁ σύλλογος οὗτος, ὡς προεῖπον, δρᾷ ἐπωφελῶς, διὰ τοῦτο δὲ πάντες οἱ Σκιαθιοὶ περιβάλλουσι διὰ στοργῆς καὶ ἀγάπης τοῦτον. Ἄλλως τε οὗτος θεωρεῖται παρὰ τῶν Σκιαθίων ὡς τό μόνον ἀσφαλές μέσον, δι' οὗ δύνανται ν' ἀναπτυχθῶσι τὰ φιλόμουσα αὐτῶν αἰσθήματα, ὧν τό σπέρμα ὑγιές φέρει πρὸς τὴν μυροβόλον αὐτῶν νῆσον ὁ ἀπὸ τοῦ γειτνιαζόντος Ἁγίου Ὁρους πνέων ζεῖδωρος πάντοτε ἄνεμος.

(Παρεπίδημος)

2ο

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΗΜΑ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Τιμητικωτάτη διὰ τε τοὺς σχόντας τὴν πρωτοβουλίαν ὅσον καὶ δι' ἅπασαν τὴν ἀθηναϊκὴν κοινωνίαν ὑπῆρξεν ἡ διοργανωθείσα ἐν τῷ «Παρνασσῷ» ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς πριγκιπίσσης Μαρίας ἐσπερὶς τῆς 13 Μαρτίου, πρὸς ἑορτασμόν τῆς εἰκοσιπενταετηρίδος τοῦ πρυτάνεως τῶν ἐλλήνων διηγηματογράφων κ. Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. Ἔπρεπε πράγματι νά φανῆ ἡ ἐλληνικὴ πρωτεύουσα ὅτι οἶδε τιμᾶν τὸν γόητα λογογράφον, ὅστις ἐάν εἰς ἄλλο ἔθνος ἀνῆκε, θά ἐγίνετο πλούσιος διὰ τοῦ θαυμασίου καλάμου του.

Ἀφίνων ὅμως ἐγὼ ἐνταῦθα τὴν φιλολογικὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη, τὴν ὁποίαν μὲ πολλὴν βαθύτητα ἐγνώρισαν εἰς τὸν παραστάνα κατὰ τὴν ἐσπερίδα ἐκεῖνην πολὺν καὶ ἐκλεκτὸν κόσμον οἱ κ.κ. Κακλαμάνος καὶ Νιρβάνας, ἔρχομαι νά ἀναπτύξω καὶ μίαν ἄλλην αὐτοῦ ιδιότητα, λίαν σχετικὴν πρὸς τὸν προορισμόν τῆς «Φόρμιγγος». Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης δέν εἶναι μόνον ἀριστοτέχνης ἐν τῷ γράφειν, ἀλλ' εἶναι καὶ ἀφελῆς καὶ ἀνεπίδεικτος σοφός, εἶναι καὶ στωϊκώτατος φιλόσοφος, ἐπὶ πᾶσιν ὅμως εἶναι τέλειος χριστιανός, ἀκόμη δὲ καὶ καλὸς ἱεροψάλτης.

Εἶναι πολλὰ ἔτη τώρα, ἀφ' ὅτου ὁ θαυμασίος αὐτός ἄνθρωπος ψάλλει τακτικὰ ἐν ταπεινῷ ἰδιωτικῷ ναῖδρῳ, τιμωμένῳ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Προφήτου Ἐλισσαίου εἰς τὸν περιβόλον οἰκίας τινός παρὰ τὸν παλαιὸν στρατῶνα. Τό ναῖδριον αὐτό, δέν ἀφίνει μεγάλην ἑορτήν, χωρὶς νά τελέσῃ ἀγρυπνίαν μέχρι πρωίας κατὰ τὰς διατάξεις τὰς τυπικὰς τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Εἰς τὰς ἀγρυπνίας αὐτάς συρρέουσιν ὠρισμένα σχεδόν πρόσωπα, διανυκτερεύοντα καὶ προσευχόμενα ἐν ἀνυποκρίτῳ κατανύξει καὶ ὑπὸ τούς ἦχους τῆς καλλιτέρας ἴσως μουσικῆς, ἣτις ἀπαιτεῖται εἰς τοιαύτας παννυχίδας πρὸς δοξολογίαν τοῦ Ὑψίστου. Ὁ Παπαδιαμάντης εὐρίσκειται πάντοτε εἰς τὴν θέσιν του. Ἀπέναντί του εἰς τὰ ἀριστερά ψάλλει, τακτικώτατα ἐπίσης ὁ Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης, ὁ διάσημος ὡσαύτως διηγηματογράφος, Ἀλέξανδρος καὶ αὐτός, εὐσεβῆς καὶ ὡς τὸν

Παπαδιαμάντην ἐκ Σκιάθου. Εἶναι οἱ Διόσκουροι τῆς νεωτέρας λογοτεχνίας, ἀλλὰ καί πιστοί ἐξ ἴσου εἰς τὰς ἀγρυπνίας τοῦ Προφήτου Ἐλισσαίου.

Σημειωτέον ὅτι ἀμφοτέρω δέν ψάλλουσι πρὸς ἐπίδειξιν, ἀλλὰ ψάλλουσιν ἐκ συνειδήσεως διὰ νά προσευχηθῶσι καί νά ἐπικοινωνήσωσι πρὸς τό θεῖον, μέ πίστιν ἀληθῆ, ἡ ὁποία κατέστη ἐγγενῆς τοῦ πνεύματός των.

Ὁ Παπαδιαμάντης, διὰ νά περιορισθῶ τώρα εἰς αὐτόν, γνωρίζει ἀπό στήθους ὅλα τὰ κείμενα, ὅπως καί τήν μουσικήν ὄλων τῶν κανόνων, εἰς τοὺς ὁποίους πρὸ πάντων εἶναι ἀμίμητος. Εἶναι εἰδήμων τῶν τυπικῶν διατάξεων τῶν ἀγρυπνιῶν καί ὄλων ἐν γένει τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν, ψάλλει δέ μέ ὄλως ἀτομικόν του ἰδίωμα τοὺς πολυελέους τῶν ἀγρυπνιῶν πάσης ἐορτῆς δεσποτικῆς, θεομητορικῆς καί τῶν ἁγίων.

Ἀλλὰ δέν περιορίζεται ἕως ἐδῶ ὁ Παπαδιαμάντης. Εἷς ἀπό τοὺς μεγαλειτέρους πόθους του, ὁ κυριώτερος ἴσως, εἶναι ἡ ἀνύψωσις τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς. Καί διὰ τοῦτο ἂν ὑπάρχη τό ἔργον, τό ὁποῖον βῆμα πρὸς βῆμα παρακολουθεῖ, αὐτό εἶναι ἡ ἐν τῷ Ὁδεῖῳ λειτουργοῦσα Σχολή τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς καί ἡ ἰδιαίτερα αὐτοῦ συμπάθεια πρὸς τόν γράφοντα ταῦτα.

Καί ὅμως, ὁ Παπαδιαμάντης δέν παρέστη τήν ἐσπέραν τῆς 29 Ἰανουαρίου ἐν τῷ ναῷ τῆς Χρυσοσπηλαιωτίσσης, ὅταν ὁ χορός τῶν μαθητῶν τοῦ Ὁδείου ἔψαλλε τόν ἐσπερινόν. Τοῦ ἔκαμα πικρά παράπονα διὰ τοῦτο, ἀλλ' ἰδοῦ τί μοί ἀπήντησε:

— Ἐχεις δίκαιον. Ἄκουσε ὅμως τοὺς λόγους, δι' οὓς δέν ἤλθα καί πιστεύω νά μέ δικαιολογήσῃς. Τήν ἐσπέραν ἐκείνην εἶχα ἀγρυπνίαν εἰς τόν Ἅγιον Ἐλισσαῖον, ἀπό τήν ὁποίαν δέν ἦτο δυνατόν νά λείψω.

Καί εἰς τήν παρατήρησίν μου, ὅτι ἦτο ἐπί τέλους δυνατόν νά μετέβαινεν εἰς τήν ἀγρυπνίαν μετὰ τό τέλος τοῦ ἐσπερινοῦ τῆς Χρυσοσπηλαιωτίσσης, μετ' εἰλικρινοῦς ἀφελείας ἐπρόσθεσε:

— Αὐτό πράγματι ἦτο δυνατόν. Ἀλλ' ἄκουσε διατί δέν τό ἔκαμα. Ἡ μεγαλοπρέπεια ἀφ' ἑνός τοῦ ἐσπερινοῦ, ὅπως ἐκ τῶν προτέρων ἐφανταζόμην, ἡ λαμπρά ἀφ' ἑτέρου μουσική, τόσον βαθεῖαν ἐντύπωσιν θά μοῦ ἔκαμαν, ὥστε μεταβαίνων κατόπιν εἰς τό πτωχό μου ἐκκλησιδάκι, θά ἦσθάνομην εἰς μέγαν βαθμόν τήν τρομεράν ἀντίθεσιν τῆς μουσικῆς μου πτωχείας, καθόλου δέ παράδοξον, ἀναλογιζόμενος τήν περί τό ψάλλειν γυμνότητά μου νά ἀπεγοητευόμην καί νά ἔπαυον τοῦ ψάλλω, πρὸς μεγίστην ψυχικήν βλάβην μου!

Κ. Α. ΨΑΧΟΣ

Ο ΠΡΑΚΤΙΚΟΣ ΨΑΛΤΗΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Ἡ μουσοτραφῆς τῶν Σποράδων νῆσος Σκιάθος ἐδέξατο κατ' αὐτάς εἰς τοὺς κόλπους αὐτῆς τό ἐκ στερήσεων, ἀτυχῶς, καί ἐκουσίας ἀσκητικῆς διαίτης προώρως καταβληθέν σῶμα ἑνός ἐπιλέκτου αὐτῆς τέκνου, τοῦ πρυτάνεως τοῦ ἑλληνικοῦ διηγήματος Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη (...).

Καί ὁποῖος μὲν ὑπῆρξεν ὁ Παπαδιαμάντης, ὡς ἄνθρωπος καί ὡς ποιητής τοῦ λόγου, ἀπεκάλυψαν αὐτόν διὰ τῆς δημοσιογραφίας, ὡς εἶπομεν, οἱ τῶν γραμμάτων ἔρασταί, οἱ καλῶς γνωρίσαντες τόν βίον καί τὰ ἔργα τοῦ ἐκλιπόντος τούτου μεγάλου ἀνδρός. Ὅποῖος τις, ὅμως, ὑπῆρξεν ὁ Παπαδιαμάντης καί ὡς ἐκτελεστής τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, αὐτοδίδακτος καί ιδιόρρυθμος, ὡς ἦτο τοιοῦτος καί ἐν τοῖς ἔργοις καί αὐτῇ ἀκόμῃ τῇ διαίτῃ αὐτοῦ, περί τούτου ἐπιτραπήτω ἡμῖν νά διαλάβωμεν ὧδε διὰ βραχέων, ἅτε εὐτυχήσαντες καί ἡμεῖς νά γνωρίσωμεν τόν ἄνδρα τοῦτον πρό δεκαπενταετίας ἐνταῦθα καί ἐν τῷ προσφιλεῖ αὐτῷ ἐκκλησιδίῳ ὁ Προφήτης Ἐλισσαῖος, ἐνθα τακτικῶς οὗτος ἐκκλησιάζετο κατά τάς ἐν αὐτῷ τελουμένας ὀλονυκτίους λειτουργίας.

Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἅτε γεννηθεῖς καί ἀνατραφεῖς ἐν Σκιαθῶ, ἐνθα θεραπεύεται μεγάλως καί νῦν ἔτι ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ, λόγῳ τῆς γεινιάσεως τῆς νήσου ταύτης μετὰ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, καί τυγχάνων υἱός ἱερέως, φύσει δ' ἔχων τὴν κλίσιν πρὸς τὴν ἐκκλησίαν, ἠγάπησεν αὐτὴν παιδιόθεν, ὡς τοῦτο συνήθως συμβαίνει παρ' ἅπασιν τοῖς ἀγαθοῖς νησιώταις. ἤκουσεν ἐπομένως οὗτος πολλοὺς ψάλτας, εἴτε ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ, εἴτε ἀλλαχοῦ, καί μάλιστα ἐν Ἀγίῳ Ὁρει, ἐνθα συχνά μετέβαινεν οὗτος πρὸς ἐπίσκεψιν τῶν ἐκεῖ Ἱερῶν Μονῶν. Παρ' οὐδενός ὅμως τούτων τῶν ψαλτῶν, τοὺς ὁποῖους πάντοτε ἐφρόντιζε νά γνωρίζῃ καί μετὰ τῶν ὁποίων πάντοτε στενάς συνῆπτε σχέσεις, ἔμαθεν οὗτος τὴν μουσικὴν θεωρητικῶς ἢ πρακτικῶς, κατὰ συνέπειαν ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἐγνώριζε οὐδέ γρὺ μουσικῆς. Φαίνεται, ὅμως, ὅτι ἡ προικοδοτέριρα φύσις, ὡς ἐπροίκισεν αὐτόν διὰ τῶν τόσων ἄλλων προτερημάτων, ἅτινα ἀνέδειξαν αὐτόν μέγαν, οὕτως ἐπροίκισε τόν Παπαδιαμάντην καί διὰ μουσικοῦ ὠτός, ἱκανοῦ νά δέχηται πρὸς ἀποτύπωσιν καί τάς πλέον δυσκόλους μουσικὰς γραμμάς διὰ νά παραμείνωσιν εἰς αὐτόν διὰ βίου γνωσταί. Διὰ τοῦτο ἠκούομεν ψάλλοντα τόν Παπαδιαμάντην, οὐχὶ διὰ νά «βγάλῃ τόν παπᾶ», κατὰ τό δὴ λεγόμενον ἐπὶ ἀρχαρίων καί ἀπειρῶν ψαλτῶν, ἀλλὰ διὰ νά «βγάλῃ» ὀλόκληρον ὀλονύκτιον ἀκολουθίαν διαρκείας συνήθως ὀκτῶ περιῖπου ὥρῶν, ἀποτελουμένην ἀπὸ Μέγαν Ἑσπερινόν, πλήρη Ὁρθρον καί μεγάλην Λειτουργίαν, ἐν τοῖς ὁποίοις ψάλλονται διάφορα καί ποικίλα, μακροσκελῆ δέ συνήθως, μέλη, τῶν ὁποίων ἡ ἐκτέλεσις παρουσιάζει τεχνικὰς δυσχερείας ἀνυπερβλήτους καί ὑπ' αὐτῶν ἀκόμῃ τῶν πλέον ἐμπείρων ψαλτῶν.

Πάντα τὰ πρὸς διεξαγωγὴν μιᾶς τοιαύτης ὀλονυκτίου ἀκολουθίας, τυπικαὶ δηλονότι διατάξεις καί ἐκκλησιαστικὰ μέλη, ἦσαν γνωστότατα εἰς τόν Παπαδιαμάντην. Τό τυπικόν λεγόμενον τοῦ ἁγίου Σάββα, τό διαλαμβάνον σὺν ἄλλοις λεπτομερῶς καί τάς τυπικὰς διατάξεις τῶν ὀλονυκτίων τούτων ἀκολουθιῶν, ἐγνώριζεν ἐκ μνήμης ὁ Παπαδιαμάντης ἐν ὄλαις αὐτοῦ ταῖς λεπτομερείαις. Τὰ ιδιόρρυθμα καί ποικίλα τῶν Πολυελαίων, τῶν ἐπιλεγόμενων «Ἐκλογῶν», μέλη, ὡς καί τὰ ἐξίσου ιδιόρρυθμα καί ὄλως ἄγνωστα τῷ μουσικῷ κόσμῳ τῶν πόλεων «Προσόμοια» τοῦ ἀγιοριτικοῦ τρόπου, ταῦτα πάντα ἦσαν τόσον θαυμασίως πιστῶς ἀποτετυπωμένα εἰς τό οὖς τοῦ Παπαδιαμάντη, ὥστε πᾶς ὁ ἀκούων αὐτόν ψάλλοντα ταῦτα νά σχηματίζῃ ἀκράδαντον πεποιθήσιν, ὅτι ὁ ἀνὴρ οὗτος εἶχε κάμει μακρὰς σπουδὰς μουσικῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει, ἐν ᾧ ταύτης οὐδ' ἄκρω κἂν δακτύλῳ ἦπατο. Ἐκεῖνο, ὅμως, ὅπερ προῦκάλει ἔτι μᾶλλον

τόν θαυμασμόν καί τήν ἐκπληξιν, ἦτο ἡ πιστοτάτη ἐκ μνήμης ἐκτέλεσις ὑπό τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπάντων γενικῶς τῶν «Εἰρημῶν» τῶν Κανόνων, τῶν πολυπληθῶν τούτων καί πολυποικίλων εἰς τόνον καί μέλος τύπων τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, τοῦς ὁποίους ἀπεριορίστου μόνον μουσικῆς μνήμης καί πολυετοῦς πείρας ψάλτης δύναται νά ἐκτελέσῃ ἐκ στήθους, καί πάλιν ἴσως οὐχί τόσον πιστῶς μέ τήν ἔκπαλαι καθιερωμένην μουσικήν γραμμὴν τῶν Εἰρημῶν τούτων.

Ἐν τῇ ἐκτελέσει δέ τῶν μελῶν τούτων ὁ Παπαδιαμάντης ἦτο ἀμίμητος. Κατ' αὐτήν, μετεχειρίζετο ἰδιάζοντά τινα τρόπον ἐκφράσεως καί χρωματισμοῦ τῆς φωνῆς, προδίδοντα μίαν ἐγνωσμένην προσπάθειαν ἐξωτερικεύσεως καί διερμηνεΐας τῶν διαφόρων συναισθημάτων τῆς χαρᾶς, ἢ τῆς θλίψεως, ἢ καί ἄλλου τινός, τὰ ὅποια ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ἐγεννῶντο καθ' ἣν στιγμὴν οὗτος συνήντα ἐν τῷ ψάλλειν φράσεις, περιεχούσας ἐννοίας παραγωγικὰς τῶν τοιούτων συναισθημάτων. Καί ὡς νά μή ἤρκει δι' αὐτόν ἡ μουσική μόνον ὡς μέσον τῆς τοιαύτης διερμηνεΐας, ὁ Παπαδιαμάντης μετεχειρίζετο καί τι πλέον πρὸς τελειότεραν καί ἐκφραστικωτέραν τούτων ἐκδηλώσιν, τόν μορφασμόν τοῦτέστι καί τήν κίνησιν τῆς κεφαλῆς, ἢ τῶν χειρῶν, ἢ καί αὐτῶν ἀκόμη τῶν ποδῶν. Δέν ἦτο ποτέ δυνατόν ὁ Παπαδιαμάντης νά ψάλλῃ τήν φράσιν λ.χ. «Ἐλαμψεν ἡ χάρις σου Κύριε», ἢ τήν «Μέγα τό μυστήριον τῆς σῆς ἐνανθρωπήσεως» διὰ μόνον τῆς προσηκούσης αὐταῖς λόγῳ ἐννοίας ἰδίας τονικῆς ἐμφάσεως, ἄν δέν ἐξεδήλου συγχρόνως οὗτος καί διὰ καταλλήλου μορφασμοῦ καί κινήσεως τῆς κεφαλῆς, ἐλαφρῶς ἀποτόμου, τό ἐκ τῶν ἐννοιῶν τῶν τοιούτων φράσεων παραγόμενον ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ἀποτέλεσμα, τῆς ἐκπλήξεως δηλονότι καί τῆς ἐκστάσεως. Οὐδ' ἦτο ποτέ δυνατόν ὁ Παπαδιαμάντης ψάλλων ν' ἀρκεσθῇ εἰς ἀπλοῦν μόνον τονικόν χρωματισμόν τῆς φράσεως λ.χ. «χορευέτω ἡ φύσις», ἄν δέν ἐκίνει οὗτος πρὸς παραστατικωτέραν ἐκφρασιν τῆς ἐννοίας ταύτης καί ὅλον αὐτοῦ τό σῶμα ἐλαφρῶς πρὸς χορόν. Ἐάν δέ φράσις τις περιεῖχε ἐπιτακτικὴν τινα ἔννοιαν, ὡς λ.χ. «αὐτόν προσκυνήσωμεν», ἦτο ἀδύνατον νά μή συνοδεύσῃ τό μέλος ταύτης ὁ Παπαδιαμάντης καί μέ μίαν ζωηράν πῶς πλῆξιν τοῦ ποδός ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ὡς νά ἐπέτασσε καί οὗτος μετά τοῦ ὕμνωδου τοῖς ἐκκλησιαζομένοις «αὐτόν προσκυνήσωμεν»!

Ψάλλων ὁ Παπαδιαμάντης ἐσκίρτα ἀληθῶς, ἠγάλλετο, ἐθλίβετο, ἐταπεινοῦτο καί οἰονεῖ συνέπασχε μετά τοῦ ὕμνωδοῦ. Τοῦτο πολλαχῶς ἐξεδήλου ὁ Παπαδιαμάντης, εἴτε διὰ τοῦ χρωματισμοῦ τῆς φωνῆς αὐτοῦ εἴτε διὰ τῶν κινήσεων. Δέν εἶχεν ὁ Παπαδιαμάντης φωνήν, ἦτο καί αὕτη πενιχρά, ὡς ἦτο καί ὄλος ὁ ἄλλος αὐτοῦ βίος. Οὐχ ἦττον ὅμως ὁ πενιχρός αὐτοῦ φωνητικός χρωστήρ ἦτο ἱκανός νά παραστήσῃ ζωηροτάτας τὰς ὑψηλὰς ἐννοίας τῶν τροπαρίων, διότι καί τοῦτον, ὡς τόν ἄλλον ποιητικόν αὐτοῦ χρωστήρα, ἐγνώριζεν οὗτος καλῶς νά χειρίζεται, ὀδηγούμενος οὐχί ὑπό τῆς τέχνης πλέον, τήν ὁποίαν δέν ἐγνώριζε, ἀλλ' ὑπ' αὐτῆς ταύτης τῆς φωνῆς τῆς ψυχῆς του, εἰς τὰ βάθη τῆς ὁποίας ἦσαν ἐκ φύσεως ἐναποτεθειμένα ὅλα τὰ πρὸς σύνθεσιν τῶν ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποιουμένων χρωμάτων ἀπαιτούμενα, διὰ τήν ἀγνότητα τῶν ὁποίων ἠγγυάτο ἡ πανθομολογούμενη ἄκρα αὐτοῦ εὐσέβεια καί ἡ πρὸς τόν Θεόν ἡμῶν ἀκράδαντος αὐτοῦ πίστις καί ἀφοσίωσις(...).

Τοιοῦτος τις τύπος αὐτοδιδάκτου καὶ ὄλως ἰδιορρυθμοῦ ἐκτελεστοῦ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς ἦτο ὁ ἀγαθὸς τὴν ψυχὴν Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ὅστις θανὼν ἤδη οὐδὲν τι ἄλλο ἐγκατέλιπε ἡμῖν τοῖς γνωρίσασι αὐτόν ὡς ψάλτην, ἢ τὴν γλυκεῖαν καὶ αἰσθηματικὴν ταύτην ψαλμοφδίαν του, ἣτις ἔναυλος θ' ἀντηχῆ ἐπὶ πολὺ εἰς τὰς ἀκοὰς ἡμῶν εἰς μνήμην αὐτοῦ αἰώνιον.

I. Θ. I.

40

ΑΠΟ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

«ΦΩΝΗ ΑΥΡΑΣ ΛΕΠΤΗΣ»

«Αὔρα πραεῖα ὑπέδειξε καὶ λεπτοτάτη
Κύριον σοὶ Ἥλιού, Θεῶ, ζηλοῦντι παντοκράτορι,
οὐχὶ πνεῦμα βίαιον, οὐ συσσεισμός, οὐδέ πῦρ ἐκδεματοῦν
διὸ Ἰησοῦ τῷ πράῳ ψάλλομεν..»

Ἐπειδὴ «οὐδεὶς δύναται θεῖναι ἄλλον θεμέλιον λίθον, παρὰ τὸν κεῖμενον, ὅς ἐστιν ὁ Χριστός», κ' ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι, μὲ τὸ λογικὸν των, ἀδυνατοῦσι νὰ βάλωσι θεμελιώδη ἰδέαν εἰς τὸν ἐγκέφαλόν των, ἐπάνω εἰς τὴν ὁποίαν νὰ κτίσωσι τὸ οἰκοδόμημα τῶν σκέψεών των, ὁ Θεὸς ἄρα ἔμελλε νὰ φανερωθῆ εἰς τοὺς ἀθρώπους καὶ ἐφανερώθη. Ἄλλ' ὡς τί, καὶ ὑπὸ ποῖον σχῆμα θὰ ἐφανερώνητο; Μήπως μὲ ἀνθρώπινα μεγαλεῖα καὶ ματαιότας, μήπως ὡς ἐγκόσμιος δυνάστης καὶ κατακτητῆς, ὡς Ταμερλάνος καὶ ὡς Ναπολέων, ἢ ὡς μυριόπλουτος Κροῖσος, ἢ ὡς ἐπιστήμων καὶ σοφὸς Ἀρχιμήδης;

Ἦ ὅλα ταῦτα εἶνε ὡς μηδὲν ἐνώπιον τῆς θείας μεγαλειότητος, ὁ δὲ Θεὸς ἠὲ δόκησε νὰ φανερωθῆ καὶ ἐφανερώθη ὡς πράος καὶ ταπεινὸς Ἰησοῦς. Τοῦτο προεσήμαινεν ἢ θεοφάνεια ἢ γενομένη εἰς τὸν θεοβίτην Ἥλιαν ἐπὶ τοῦ ὄρους Χορῆβ. Ὁ Θεὸς ἐφανερώθη εἰς τὸν Προφήτην ὅχι ἐν τῷ πνεύματι τῷ βιαίῳ, ὅχι ἐν τῷ συσσεισμῷ, ὅχι ἐν πυρὶ, ἀλλ' ἐν φωνῇ αὔρας λεπτῆς. Καὶ ἡ φωνὴ τῆς αὔρας τῆς λεπτῆς εἶνε ἡ φωνὴ τοῦ πράου Ἰησοῦ, εἶνε ἡ φωνὴ τοῦ Εὐαγγελίου.

Διὰ τοῦτο, λέγει ὁ μελωδὸς «Ἰησοῦ τῷ πράῳ ψάλλομεν». Καὶ διὰ τοῦτο θαρροῦντες ἐπιφέρωμεν ἡμεῖς, ὀφειλομεν νὰ ψάλλωμεν ἐν Ἐκκλησίᾳ μὲ πραεῖας φωνάς, μὲ φωνὴν αὔρας λεπτῆς, καὶ ὅχι μὲ πολυφωνίας καὶ παραφωνίας, αἵτινες ὁμοιάζουν μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνέμου τὸ βίαιον καὶ μὲ τὸν συσσεισμόν, μέσῳ τῶν ὁποίων δὲν ἐφανερώθη ὁ Θεός.

«Οὐκ ἐν τῷ συσσεισμῷ Κύριος οὐκ ἐν τῷ πυρὶ Κύριος καὶ μετὰ τὸ πῦρ, φωνὴ αὔρας λεπτῆς καὶ ἐκεῖ Κύριος».

ΟΠΟΙΟΝ ΚΕΛΑΔΩΣΙΝ!

«Αναξιφόρμιγγες ὕμνοι,
τίνα Θεόν, τίν' ἥρωα,
τίν' ἄνδρα κελαδήσομεν;»

Τοὺς ὕμνους, τοὺς ἀνάσσοντας τῆς φόρμιγγος, ἐπικαλεῖται ὡς ἀνωτέρω ὁ ὑψιπέτης Πινδάρου, προσωποποιῶν θεσπεσίως τούτους, καὶ ἐρωτῶν τίνα Θεόν, ἥρωα ἢ ἄνδρα πρέπει ὁμοῦ νά ψάλωσιν.

Ἴσως θά ἠδύνατό τις νά εἶπη ὅτι ὁ μέγιστος λυρικός τῆς ἀρχαιότητος, διὰ τῆς ἀνωτέρω ἐπικλήσεως, οἶονεῖ προφητεύει. Ἡ δέ πρόρρησις του πληροῦται εἰς ὕμνους τῆς Ὁρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας. Διότι τίς ἄλλος εἶνε ἀληθῆς Θεός, τόν ὁποῖον ἔπρεπε νά κελαδῶσιν οἱ ὕμνοι, εἰμὴ ὁ Χριστός; Καί τίς ἥρωας εἶνε μεγαλειότερος τοῦ Χριστοῦ, τοῦ πατάξαντος τόν ἀρχέκακον ἐχθρόν, καί νικήσαντος διὰ τοῦ Σταυροῦ τόν θάνατον; Καί τίς εἶνε ἀνὴρ, τίς ἄνθρωπος ἀληθέστερος ἀπὸ τόν Υἱόν τοῦ Ἀνθρώπου, «ὅς ἐν μορφῇ Θεοῦ ὑπάρχων ἐαυτὸν ἐκένωσε μορφὴν δούλου λαβών, ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπων γενόμενος;».

Διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἄρα μουσικῆς, οἱ ὕμνοι, οἱ ἀναξιφόρμιγγες τοῦ Πινδάρου, ὕμνοῦσι τόν ἀληθῆ Θεόν, ἥρωα καί ἄνδρα, τόν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν. Θεραπεύεται δέ καί ἡ ἀμηχανία τοῦ Πινδάρου, ὡς καί παντός ψάλτου ἢ ποιητοῦ, εὐρίσκοντος, εἰς ἓν καί τό αὐτό πρόσωπον, ἠνωμένας τὰς τρεῖς ιδιότητες τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἥρωος καί τοῦ ἀνθρώπου. Τοιοῦτος Θεός, ἥρωας καί ἄνθρωπος οὐδεὶς ἄλλος ὑπάρχει εἰμὴ ὁ Ἰησοῦς Χριστός.

Ἀλέξ. Παπαδιαμάντης.

